

Andrzej Tomalak

Relacja między Stolicą Apostolską a Patriarchatem Moskiewskim : zarys sytuacji po upadku "żelaznej kurtyny"

Studia Włocławskie 20, 243-268

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. ANDRZEJ TOMALAK

**RELACJE MIĘDZY STOLICĄ APOSTOLSKĄ
A PATRIARCHATEM MOSKIEWSKIM**
Zarys sytuacji po upadku „żelaznej kurtyny”

W ekumenicznym dialogu między Kościołem katolickim a Kościołami prawosławnymi szczególne znaczenie odgrywają relacje Stolicy Apostolskiej z Patriarchatem Moskiewskim; chociażby dlatego, że Cerkiew rosyjska stanowi największą liczebnie wspólnotę prawosławną: liczy ok. 95 mln wiernych (spośród ok. 160 mln prawosławnych na całym świecie) i obejmuje ponad 302 diecezje w Rosji i poza jej granicami¹. Z Patriarchatem Moskiewskim związane są także Kościoły prawosławne na Białorusi, Litwie, Łotwie, Estonii, Ukrainie, Mołdawii czy Japonii².

O swoistej „wyjątkowości” tych relacji stanowi także niechęć i uprzedzenia Moskwy wobec Kościoła katolickiego, a przede wszystkim zarzuty prozelityzmu i uniatyzmu. Rosja – zdaje się – jest jedynym państwem, którego – mimo zaproszeń ze strony władz państwowych – nie odwiedził jeszcze żaden papież. Spowodowane to jest brakiem zaproszenia ze strony zwierzchników Cerkwi³. Gdzie leżą przyczyny niechęci i szczególnej postawy rosyjskiej Cerkwi i czy to oznacza, że między Patriarchatem Moskiewskim a Kościołem katolickim w ogóle nie toczy się dialog ekume-

KS. ANDRZEJ TOMALAK – dr teologii na Uniwersytecie Leopolda Franciszka w Innsbrucku, sekretarz Biskupa Włocławskiego i wykładowca ekumenizmu w Wyższym Seminarium Duchownym we Włocławku.

¹ <http://www.patriarchia.ru/db/organizations/30968/> [5.07.2017]; por. J. Oeldemann, *Einheit der Christen – Wunsch oder Wirklichkeit?*, Regensburg 2009, s. 33.

² Zob. G. Seide, *Geschichte der Russischen Orthodoxen Kirche im Ausland von der Gründung bis in die Gegenwart*, Wiesbaden 1983, s. 88–89.

³ Zob. m.in. P. Roth, *Das Moskauer Patriarchat. Erfolge – Kritik – Probleme*, „Nachrichten Agentur – Ökumenische Information” (KNA-ÖKI), 2003, nr 20(20 V), s. 13–14; A. Grajewski, *Trzeci Rzym*, <https://www.wprost.pl/75670/Trzeci-Rzym> [25.07.2017].

niczny i nie są podejmowane żadne działania na tym polu? W niniejszym artykule postaramy się poszukać odpowiedzi na to pytanie.

1. Sytuacja Cerkwi i Kościoła Katolickiego w Rosji przed i po 1989 roku

Chrzest Rusi Kijowskiej w 988 r. uważany jest za początek historii Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Początkowo należał do Patriarchatu Konstantynopolitańskiego. Od roku 1448 posiada on godność Kościoła autokefalicznego, czyli niezależnego od innych zwierzchników. Niespełna 150 lat później, w roku 1589, powstał Patriarchat Moskiewski⁴, który chciał być postrzegany jako „Trzeci Rzym”. Za autora tego pojęcia uważa się Filoteusza, mnicha monasteru Przemienienia Pańskiego Eleazara Pskowskiego, który w swoim liście do Wasyla III, księcia moskiewskiego, napisał, że Rzym łańciski i konstantynopolitański zostaną zniszczone i powstanie trzeci – i ostatni – Rzym. Filoteusz wskazywał także przyczyny upadku rzymskich centrów: pierwszy (w 476 r. po Chr.) upadł pod wpływem herezji (katolickiej), a drugi (Konstantynopol, w roku 1453) w następstwie przystąpienia do unii z Kościołem katolickim (po Soborze Florenckim 1439 r.). Tylko Rosja pozostała jedynym imperium na świecie, które pielęgnuje wiarę nieskażoną żadnymi błędami, a Wasyl III jest jedynym władcą chrześcijańskiego świata, „sterem świętego, boskiego tronu, świętego, powszechnego i apostołskiego Kościoła, który zamiast w Rzymie i Konstantynopolu, odtąd jest w błogosławnym mieście Moskwie”⁵.

Na tym tle warto nakreślić pokrótce wzajemne relacje państwo – Kościół w Rosji, które wcale nie były łatwe.

Pierwszy poważny spór na linii państwo – Cerkiew prawosławna zaistniał w XV w. Jego przyczyną były kontrowersje, jakie narosły na fundamencie pojmowania stosunku monasterów do ziemskiego władcy oraz posiadania majątków. Nil Sorski, rosyjski mnich, podniósł twierdzenie, że Kościół prawosławny w Rosji powinien być niezależny od państwa. Według niego klasztory powinny zrezygnować z wszystkich dóbr mate-

⁴ Por. M. Tamcke, *Das orthodoxe Christentum*, München 2004, s. 23–24; A. Kallis, *Orthodoxie. Was ist das?*, Mainz 1979, s. 23.

⁵ „Lenker der heiligen, göttlichen Throne der heiligen, ökumenischen, apostolischen Kirche sei, die anstatt in Rom und Konstantinopel nunmehr in der gesegneten Stadt Moskau ist” – cyt. za: A. Payer, *Das Selbstverständnis Moskaus als Erbe von Byzanz und Rom*, „Christliche Osten” (Chr. Ost.), 44(1989), nr 2, s. 85.

rialnych i żyć w ubóstwie. Jego zwolennikiem był Maksym Grek, który za swoje poglądy dotyczące klasztorów został wtrącony do więzienia⁶.

Przeciwnie stanowisko prezentował Józef Wołoko, który współpracował ściśle z carem i posiadał majątek ziemski. Ostatecznie, synod moskiewski w roku 1551, pod naciskiem cara, postanowił o ścisłej współpracy między Cerkwią a państwem⁷.

Dalsze dzieje prawosławia w Rosji to prawdziwa amplituda między prześladowaniem a rozwojem życia religijnego. I tak po latach nacisków i podporządkowania władzy carskiej, w wieku XVII nastąpiła poprawa relacji między państwem a Cerkwią. Nastąpiło to za czasów Michała I Romanowa, którego ojciec był patriarchą Moskwy. Ta sytuacja nie trwała jednak zbyt długo i już w osiemnastym stuleciu pojawiły się nowe prześladowania wymierzone w rosyjskie prawosławie. Wtedy to caryca Katarzyna II rozwiązała 3/4 działających w Rosji klasztorów, majątki klasztorne zostały zsekularyzowane, a metropolita Rostowa aresztowany. Pewne ożywienie religijnego życia w Rosji dało się zaobserwować pod koniec tego samego wieku. Kolejne dziesięciolecia były rozkwitem prawosławia. Powstało wtedy wiele nowych klasztorów. Aby zyskać lojalność ze strony poddanych, kolejni carowie decydowali się na wspieranie idei „państwa prawosławnego”⁸. Cerkiew uczestniczyła także w tworzeniu, kształtowaniu światowych kwestii, które dla ludzi miało większe znaczenie. Wspierała co prawda zniesienie własności prywatnej, równocześnie jednak sprzeciwiała się wszystkim rewolucyjnym i socjalistycznym tendencjom. Pod koniec XIX w. notowana jest ścisła współpraca między państwem a Cerkwią.

To wszystko spowodowało, że na początku XX w. Cerkiew zażądała przywrócenia jej utraconych posiadłości. Manifest październikowy z 1905 r. przywrócił wolność wyznania i niektóre przywileje. Jednak rewolucja lutowa z 1917 r. zakończyła okres caratu w Rosji. Z tymi przemianami zarówno katolicyzm jak i prawosławie wiązały spore nadzieje. I choć początkowo rząd tymczasowy dał obydwu Kościołom swobodę działania oraz zwrócił im zagrabione przez cara dobra, wkrótce nastąpił rozdział Cerkwi od państwa, a w maju 1917 r. odbył się katolicko-prawosławny

⁶ Por. A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna we współczesnej Rosji*, w: *Bizancjum, prawosławie, romantyzm. Tradycja wschodnia w kulturze XIX wieku*, red. J. Ławski, K. Krotkich, Białystok 2004, s. 59–60.

⁷ Por. tamże.

⁸ Por. tamże.

synod⁹, to był to tylko krótki czas jako takiej stabilizacji warunków życia Kościoła i Cerkwii. W październiku wybuchła druga rewolucja, która dała komunistom pełnię władzy. Lenin nakazał konfiskatę majątków kościelnych, jak również likwidację wszystkich szkół kościelnych oraz większości klasztorów. Działalność kościelnych uniwersytetów, seminariów duchownych oraz nauczanie religii zostały zakazane. Patriarcha Moskwy, Tichon, wielu biskupów jak również kapłanów katolickich i prawosławnych zostało aresztowanych lub zamordowanych. Uspokojenie terroru nastąpiło dopiero w latach 1934–1946. Konstytucja z 1936 r. wprowadzała – przynajmniej na papierze – prawa człowieka¹⁰. W tym czasie funkcjonowało w Rosji 10 parafii z czterema kościołami i dwiema kaplicami, w których pracowało ośmiu księży katolickich. Odrodzenie katolicyzmu nastąpiło o wiele później, dopiero w latach osiemdziesiątych XX wieku¹¹. Zanim jednak to miało miejsce, Kościół musiał przetrwać lata wojny i komunistycznego terroru.

Paradoksalnie, podczas II wojny światowej nastąpiła poprawa relacji między Cerkwią a państwem. Wynikało to z pragmatycznego wykorzystania roli Kościoła. Sergiusz I, metropolita moskiewski, wielokrotnie wzywał do obrony ojczyzny, dając tym samym zdecydowane moralne wsparcie działaniom Stalina. To spowodowało, że 4 września 1943 r. Józef Stalin mianował Sergiusza patriarchą Moskwy oraz uwolnił wszystkich uwięzionych duchownych¹². W kolejnym roku zostało przywrócone do użytku ponad 200 cerkwi, a w roku 1945 – ponad 500¹³.

Czas wojny przyniósł także religijne odrodzenie wśród ludności. Na nabożeństwach byli obecni m.in. zwierzchnicy Armii Czerwonej oraz

⁹ Por. E.Ch. Suttner, *Russland und die Orthodoxe Kirche*, Chr. Ost., 51(1996), nr 3–4, s. 183; K. Gołębiowski, *Kościół katolicki na terenach dawnego ZSRR*, „Wiadomości KAI”, 2009, nr 49, s. 20.

¹⁰ Por. G. Stricker, *Das Verhältnis von Staat und Kirche in Russland*, w: *Ökumenismus in Wandel*, red. J. Marte, G. Willfinger, Innsbruck – Wiedeń 2001, s. 233–234 (*Pro Oriente*, t. 25); N. Thon, *Der Glaube siegt über Terror und Propaganda. Die Russische Orthodoxe Kirche im 20. Jahrhundert*, Chr. Ost., 50(1995), nr 6, s. 301–307; J. Oelde man, *Die Apostolizität der Kirche im ökumenischen Dialog mit der Orthodoxie*, Paderborn 2000, s. 68–71.

¹¹ Por. Gołębiowski, *Kościół katolicki*, s. 21; zob. także: W. Kralewski, *Zur Lage der Kathol. Kirche in der UdSSR*, Chr. Ost., 43(1988), nr 6, s. 271–273.

¹² Por. *Żurnal Moskowskoj Patriarchii*, nr 1(1943), s. 5, cyt. za: Mironowicz, *Cerkiew prawosławna we współczesnej Rosji*, s. 62–63; zob. też: Thon, *Der Glaube siegt*, s. 308–310; G. Stricker, *Das Verhältnis von Staat und Kirche in Russland*, w: *Ökumenismus in Wandel*, s. 234; F. Dillier, *Das Millenium der russisch-orthodoxen Kirche*, Chr. Ost., 43(1988), nr 2, s. 74.

¹³ K. Cechanskaja, *Rossija. Tiendenci i religioznosti w XX wiekie*, „Istoriczeskij Wiestnik”, 5(2000), s. 4.

przedstawiciele partii komunistycznej. Nie brakowało też towarzyszy, którzy prosili o udzielenie im sakramentu chrztu¹⁴. Liczba ponownie otwartych cerkwi w Rosji po zakończeniu wojny przekroczyła 10 tys., a w kolejnych trzech latach – 14 tys. Swoją działalność wznowiło także 75 klasztorów z około 4 tys. zakonników i sióstr zakonnych¹⁵. Nie bez znaczenia był tu oczywiście fakt, że po II wojnie światowej pod jurysdykcją Patriarchatu Moskiewskiego znalazły się cerkwie i prawosławne parafie Ukrainy, Białorusi, Mołdawii oraz krajów nadbałtyckich¹⁶.

Po zakończeniu wojny Cerkiew przestała być potrzebna ZSRR, a rządzący mogli obawiać się oporu ze strony Kościoła wobec swoich poczynań. To wszystko spowodowało kolejną falę ucisków i prześladowań prawosławia w Rosji. Ówczesny przywódca Związku Radzieckiego, Nikita Chruszczow, pragnący stworzyć tzw. komunistyczne społeczeństwo; w 1961 r. odebrał księżom kierowanie poszczególnymi parafiami, wielu duchownych zostało osadzonych w więzieniach, a kontrolę nad Cerkwią przejęła Rada ds. Wyznań rządu ZSRR¹⁷, zmniejszając ich liczbę do ok. 6,5 tys.¹⁸ Mimo tych ograniczeń – czy wręcz szykan, które spotykały wszystkich przyznających się do wiary i praktykujących życie religijne – liczba przystępujących do sakramentów nie zmniejszała się, a nawet obserwowano jej wzrost¹⁹. Wierni pielgrzymowali do miejsc świętych, klasztorów w Siergijew Posad, Poczajowie czy Kijowie²⁰.

Antykościelna polityka Chruszczowa połączona z represjami była kontynuowana przez jego następcę, Leonida Breżniewa. Jednak pomimo prześladowań, nie udało się całkowicie zniszczyć życia religijnego w Związku Radzieckim: wręcz przeciwnie, w Rosji i całym ZSRR w latach siedemdziesiątych XX w. dało się zaobserwować pewien powrót do chrześcijaństwa. Ci, którzy pozostali lojalni wobec polityki komunistycznego reżimu, napotkali na ostry sprzeciw ze strony patriarchy moskiewskiego,

¹⁴ V. Cypin, *Istorija Russkoj Cerkwi (1917–1997)*, Moskwa 1997, s. 337.

¹⁵ Cechanskaja, *Rossija*, s. 5.

¹⁶ Por. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna*, s. 65.

¹⁷ Por. *Die Russisch-Orthodoxe Kirche und das 2. Vatikanische Konzil*, Ost. Stud. 12(1963), s. 187–188; Thon, *Der Glaube siegt*, s. 310–311; L. Vischer, *Das Konzil als Ereignis in der ökumenischen Bewegung*, w: *Geschichte des Zweiten Vatikanischen Konzil (1959–1965)*, t. 5, red. G. Alberigo, G. Wassilowsky, Ostfildern – Leuven 2008, s. 611–612.

¹⁸ Cypin, *Istorija Russkoj Cerkwi*, s. 417.

¹⁹ Dotyczy to przede wszystkim Białorusi i Ukrainy: zob. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna*, s. 66.

²⁰ Tamże.

Pimena I, jak również tzw. młodej inteligencji. Jednak prawdziwy zwrot polityki państwa względem prawosławia nastąpił dopiero w roku 1988. Po obchodach jubileuszu 1000. rocznicy chrztu Rusi Kościół prawosławny otrzymał na powrót pełną wolność. Następstwem tego były publikacje dotyczące martyrologii duchowieństwa i świeckich – zarówno prawosławnych jak i katolików – z czasów komunistycznych rządów w Rosji i całym ZSRR. Tysiące klasztorów i kościołów podjęło na nowo swoje pierwotne funkcje. W krótkim czasie potroiła się liczba parafii²¹. Prawo ustanowione przez najwyższe władze Związku Radzieckiego z roku 1990 gwarantowało całkowitą wolność wyznania, sumienia, słowa i zgromadzeń. Rosyjski Kościół Prawosławny obejmował swoim zasięgiem nie tylko wszystkie tereny wchodzące w skład Federacji Rosyjskiej, ale także Białoruś, Ukrainę, jak również wszystkie kraje Europy Wschodniej i Ameryki Północnej, znajdujące się wcześniej pod sowiecką jurysdykcją²².

Nowy etap rozpoczął się wraz z wybuchem tzw. pokojowej rewolucji i upadkiem „żelaznej kurtyny” na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku. Na fali demokratycznych przemian nastąpiło także odrodzenie w relacjach z Kościołem katolickim. Dnia 1 grudnia 1989 r. papież Jan Paweł II przyjął na prywatnej audiencji w Watykanie prezydenta ZSRR Michaiła Gorbaczowa. To historyczne wydarzenie miało ogromne znaczenie dla pokojowych przemian, jakie następowały w chylącym się ku upadkowi Związku Radzieckim. Skutkiem tego spotkania było nawiązanie stosunków dyplomatycznych między Stolicą Apostolską a Związkiem Radzieckim²³. W 1990 r. (6 maja) przybył do

²¹ Por. U. Ruh, *Taufe der Rus' und Perestrojka*, w: *Tausend Jahre Christliche Rus'. Zwischen Perestrojka und Ende der Sowjetunion*, red. A. Stirnemann, G. Wilflinger, Innsbruck – Wiedeń 1993, s. 470–472 (*Pro Oriente*, t. 15); A. von Borcke, *Neues Nachdenken über Religion?*, w: *Tausend Jahre Christliche Rus'*, s. 459–460.

²² Zob. Thon, *Der Glaube siegt*, s. 312–313; R. Prokschi, *Wie hat sich der politische Umbruch in der Russischen Orthodoxen Kirche ausgewirkt*, w: *Vom Umbruch zum Aufbruch? Kirchliche und gesellschaftliche Entwicklungen in Ostmitteleuropa nach dem Zerfall des Kommunismus*, red. D. Winkler, Innsbruck – Wiedeń 2010, s. 154–164 (*Pro Oriente*, t. 24).

²³ Por. G. Stricker, *Religion in Russland. Darstellung und Daten zu Geschichte und Gegenwart*, Monachium 1993, s. 113; *Papst bittet um mehr Freiheit für Christen. Historische Begegnung im Vatikan: Papst Johannes Paul II. mit Michail Gorbatschow*, „L'Osservatore Romano”. Wochenausgabe in Deutscher Sprache (OsRomD), 1989, nr 49(8 XII), s. 1; por. *Wizyta Przewodniczącego Rady Najwyższej ZSRR Michaiła Gorbaczowa*, OsRomPol, 10(1989), nr 12, s. 3; *Neues Verhältnis zwischen der Kirche und dem Osten. Sowjetischer Staats- und Parteichef Michail Gorbatschow besucht den Vatikan*, OsRomD, 1989, nr 48(1 XII), s. 1; L. Dorn, *Im Osten viel Neues. Gorbatschow kam als offizieller Besucher zum Papst*, OsRomD, 1989, nr 49(8 XII), s. 6.

Moskwy pierwszy wysłannik Stolicy Apostolskiej, abp Francesco Colasuonno, a rok później papież Jan Paweł II utworzył administratury apostolskie²⁴, mianując jednocześnie ich administratorów²⁵. W roku 1991 otwarto w Moskwie wydział teologiczny, a dwa lata później pierwsze seminarium duchowne. W 1996 r. rozpoczęło działalność katolickie radio „Dar”, mające siedzibę w stolicy Rosji, a od 1997 r. z Sankt Petersburga rozpoczęło nadawanie programu „Radio Maryja”. W roku 1993 powstało wydawnictwo „Biblioteka Duchowa”. W roku 2002, decyzją papieża Jana Pawła II, administratury apostolskie zostały podniesione do rangi diecezji²⁶. Obecnie jednostkę organizacyjną Kościoła katolickiego w Rosji tworzą: archidiecezja moskiewska, w skład której wchodzi diecezje: saratowska, nowosybirsk i irkucka²⁷.

Czas politycznych przemian w Rosji prowadził równocześnie do rozwoju i rozbudowy struktur rosyjskiej Cerkwi. Swoją działalność wznowiły klasztory i przykościelne szkoły. Patriarchat Moskiewski poświęcił się także profilaktyce zdrowotnej. Na szczególną uwagę zasługuje tu klinika Patriarchatu Moskiewskiego. W roku 1990 został powołany do życia ruch młodzieży prawosławnej, którego zadaniem było przybliżanie społeczeństwu wartości chrześcijańskich, działalności charytatywnej oraz organizacja pielgrzymek, szczególnie dla młodych wyznawców prawosławia²⁸.

Po rozpadzie Związku Radzieckiego nastąpiły dalsze istotne zmiany w życiu religijnym. Podkreślić tu należy wzrost liczby osób deklarujących się jako wierzący, z 31% na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia, do 52% w roku 2000²⁹. Ten wynik pociągnął za sobą dwukrotny wzrost liczby regularnie uczestniczących we mszy i przystępujących do

²⁴ Dla europejskiej części Rosji (z siedzibą w Moskwie), Syberii oraz obejmującą Kazachstan i Azję Środkową, za: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/D/DD/rosja_administracja2001.html [28.07.2017].

²⁵ Bp. T. Kondrusiewicz (dla Rosji europejskiej), ks. Józefa Wertha (dla Syberii) i ks. Jana Lengę (dla Kazachstanu i Azji Środkowej), za: J. Dębiński, *Kościół katolicki w Rosji*, StWł, 14(2012), s. 481.

²⁶ *Jan Paweł II ustanowił diecezje w Rosji*, <https://ekai.pl/jan-pawel-ii-ustanowil-diecezje-w-rosji/> [28.07.2017]. Kwestia ta zostanie szerzej omówiona w dalszej części artykułu.

²⁷ Por. Gołębiowski, *Kościół katolicki*, s. 21.

²⁸ Por. Thon, *Der Glaube siegt*, s. 314–316; R. Prokschi, *Hat die Russische Orthodoxe Kirche nach dem politischen Umbruch auch eine Wende vollzogen?*, Chr. Ost., 58(2003), nr 3–4, s. 168.

²⁹ B. Dubin, *Massowoje prawosławie w Rossii*, <http://www.index.org.ru/journal/11/dubin.html> [31.07.2017]; por. Cechanskaja, *Rossija*, s. 8–9; por. T. Bremer, *Kreuz und Kreml – Kleine Geschichte der orthodoxen Kirche in Russland*, Freiburg 2007, s. 196–197.

sakramentów³⁰. Znamienny jest fakt, że wielu młodych, wykształconych, mieszkających w dużych miastach chętnie przyznawało się do prawosławia. Niestety, większość z nich, poza deklaracją nie uczestniczy w życiu religijnym³¹. Istnieje jednak spora grupa, dla której prawosławie stanowi część narodowej i kulturowej tożsamości³².

Według badań przeprowadzonych w 2013 r. przez instytut badawczy Centrum Lewady, odsetek przyznających się do wiary w Boga wynosi 75%, z czego 68% deklaruje się jako prawosławni (natomiast do wyznania rzymskokatolickiego ok. 1%)³³.

Obserwatorzy rosyjskiej Cerkwi podkreślają, że obecna jej sytuacja jest analogiczna do tej z roku 1917. Za tą tezę przemawia zbliżenie Cerkwi z władzami państwowymi, wzrastająca niechęć do tego, co obce i silniejszy związek, dający się streścić „prawosławny = rosyjski” i „rosyjski = prawosławny”³⁴. Co więcej, w Rosji odradza się sposób patrzenia na Moskwę jako „Trzeci Rzym”. Przy czym takie stwierdzenia padają nie tylko w wypowiedziach niektórych polityków z kręgów nacjonalistycznych, ale także niektórych zwierzchników Cerkwi. W jednym z tekstów archimandryty Konstantyna czytamy: „na początku [dwudziestego] stulecia naród rosyjski zapomniał, że nasza ojczyzna nie jest wielką Rosją, ale w swej narodowo-państwowej potędze kontynuacją Świętej Rusi, której Boża opatrzność przewidziała bardzo ważną posługę: ostatniej ostoji całego prawosławia pogromcy światowego zła. Dlatego poprawnym jest określanie Moskwy mianem «Trzeciego Rzymu». Zachód dojrzał do przyjęcia Antychrysta. Jego przyjście może powstrzymać tylko odbudowa zniszczonego rosyjsko-prawosławnego caratu jako «Trzeciego Rzymu»”³⁵.

W tym miejscu warto również zauważyć, że polityka hierarchów rosyjskiej Cerkwi, jak również rządzących w Rosji zmierza w kierunku kre-

³⁰ Dubin, *Massowoje prawosławie w Rossii*.

³¹ Por. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna*, s. 67.

³² Dubin, *Massowoje prawosławie w Rossii*.

³³ *Rośnie liczba osób religijnych w Rosji*, <https://pch24.pl/rosnie-liczba-osob-religijnych-w-rosji--dwukrotnie-wieksza-liczba-muzulmanow,20126,i.html> [1.08.2017]. Cytowana strona powołuje się na źródło: www.interfaks-relion.ru

³⁴ Por. Dubin, *Massowoje prawosławie w Rossii*.

³⁵ Cytowany tekst pochodzi z artykułu zamieszczonego w czasopiśmie „Russkij Wiestnik”, 1992, nr 12, cyt. za: A. Łazarz, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1995, s. 16. Por. J. Babinow, *Ewolucja gosudarstwiennno-cerkownych odnoszenij w Rossijskoj Imperii*, w: *Cywilizacja Rosji Imperialnej*, red. P. Kruszewski, Poznań 2002, s. 172–176.

owania prawosławia jako religii narodowej. W wypowiedziach polityków i przedstawicieli Cerkwi jest zawsze akcentowane, że rosyjska Cerkiew stanowiła i stanowi integralną część składową struktur państwowych w Rosji. Ta kooperacja państwa i Kościoła oparta jest na wzajemnych korzyściach³⁶.

2. Ekumeniczna aktywność Jana Pawła II oraz reakcje Rosji i Patriarchatu Moskiewskiego na zabiegi papieża

Jan Paweł II nigdy nie pozostawał obojętny wobec rosyjskiej Cerkwi. Znał dobrze skomplikowaną historię oraz bogatą kulturę tego narodu i Kościoła. Już podczas swojej pierwszej pielgrzymki do Polski w 1979 r. wyraził pragnienie, aby ofiarować wyjątkową słowiańską delikatność, czułość oraz duchowość i uczynić widocznym słowiański wkład w rozwój chrześcijaństwa. Podczas homilii w Gnieźnie, 3 czerwca tegoż roku, mówił: „Czyż Chrystus tego nie chce, czy Duch Święty tego nie rozrządza, ażeby ten papież-Polak, papież-Słowianin, właśnie teraz odsłonił duchową jedność chrześcijańskiej Europy, na którą składają się dwie wielkie tradycje: Zachodu i Wschodu?”³⁷.

Te słowa potwierdzał wielokrotnie odwołując się w swoich homiliach i pismach do rosyjskich pisarzy i myślicieli. Jako przykład można tu wskazać list do ludzi kultury z roku 1999, gdzie jeden rozdział został zatytułowany: „*Piękno*”, *które zbawia*. Jest to metafora zaczerpnięta z Fiodora Dostojewskiego³⁸. Nawiązanie do jego słów znajdujemy również w homilii Jana Pawła II wygłoszonej podczas mszy beatyfikacyjnej Anieli Salawy 13 sierpnia 1991 r. Papież powiedział wtedy: „Dla człowieka przy końcu XX stulecia program brzmi: «Żyjmy tak, jak gdyby Bóg nie istniał». Jednak jeśli Bóg nie istnieje, wszystko wolno – stwierdził już Dostojewski”³⁹.

³⁶ Por. tamże.

³⁷ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na Wzgórzu Lecha w Gnieźnie 3 czerwca 1979 r.*, cyt. za: T. Królak, *1001 rzeczy, które warto wiedzieć o Janie Pawle II*, Kraków 2010, s. 138.

³⁸ Słowa „*Piękno zbawi świat*” wypowiada książę Myszkina, bohater powieści Fiodora Dostojewskiego *Idiota*; por. F. Dostojewski, *Idiota*, tł. J. Jędrzejewicz, w: *Dzieła wybrane*, Warszawa 1987, s. 424.

³⁹ Stwierdzenie to, a raczej pytanie: „Czy jeśli Boga nie ma, to wszystko jest dozwolone?” pojawia się często w powieści *Bracia Karamazow*; Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. beatyfikacyjnej Anieli Salawy*, Kraków, 13 sierpnia 1991, http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/homilies/1991/documents/hf_jp-ii_hom_19910813_beatificazione-salawa.html [12.09.2017].

Podobne odwołania czy nawiązania do rosyjskich myślicieli odnajdujemy w encyklice *Fides et ratio*⁴⁰. W punkcie 74 czytamy: „Przejawem owocnej relacji między filozofią a słowem Bożym są też śmiało poszukiwania podjęte przez myślicieli bliższych nam w czasie, spośród których chciałbym wymienić takie postaci, jak John Henry Newman, Antonio Rosmini, Jacques Maritain, Étienne Gilson i Edyta Stein w świecie zachodnim, a w kręgu kultury wschodniej uczonych formatu Władimira S. Sołowjowa, Pawła A. Florenskiego, Piotra J. Czaadajewa, Władimira N. Łosskiego”.

O rosyjskiej kulturze, która zawsze złączona jest ze szczególnym kultem, pisał Papież w liście apostolskim *Euntes in mundum* z okazji tysiąclecia chrztu Rusi Kijowskiej⁴¹. W 8 punkcie tego dokumentu czytamy: „Mnich, zwłaszcza tak zwany «starzec», był duchowym kierownikiem zarówno wielkich pisarzy rosyjskich, jak i ubogich chłopów”, i jednocześnie papież dodaje, że „kult chrześcijański spowodował także wśród Słowian wschodnich ogromny rozwój kultury we wszystkich jej odmianach.

Sztuka religijna została przeniknięta głęboką duchowością i subtelnym natchnieniem mistycznym. [I stawia retoryczne pytanie:] Kto dziś na świecie nie zna słynnych ikon czczonych w Kościołach Wschodnich? Wspaniałych katedr św. Zofii w Kijowie i Nowogrodzie pochodzących z XI wieku, kościołów i klasztorów tak charakterystycznych dla pejzażu tych ziem? Kijowska literatura jest w ogromnej większości religijna. Nowe hymny i pieśni kościelne są jakby emanacją rodzimych form muzycznej tradycji”.

W tym samym liście papież wyraża także tęsknotę „do Kościoła niepodzielonego, obejmującego wszystkie Kościoły partykularne Wschodu i Zachodu, i do żarliwej modlitwy Chrystusa w Wieczerniku o jedność wszystkich wierzących (por. J 17, 20n) – musimy pamiętać, że pełna komunია jest darem i nie będzie owocem samych tylko ludzkich wysiłków i pragnień, chociaż są one nieodzowne i wiele od nich zależy” (EM, n. 11).

O konieczności zaangażowania człowieka w troskę o jedność przypomina także w punkcie 13, kiedy mówi, że wyraża „pełne zaufanie do wszystkich wysiłków ludzkich, które na pokojowej drodze cierpliwego dialogu, umów, wzajemnego zrozumienia i poszanowania zmierzają do usunięcia okazji do napięć i konfliktów”.

⁴⁰ FR, n. 5.

⁴¹ Jan Paweł II, List apostolski z okazji tysiąclecia chrztu Rusi Kijowskiej *Euntes in mundum*, 25 I 1988 r., AAS, 80(1988), s. 935–956.

W omawianym piśmie odnajdujemy także wyrażone przez Jana Pawła II nadzieje na kontynuację dialogu ekumenicznego między Kościołem katolickim a prawosławiem: „Owszem, oba Kościoły, katolicki i prawosławny, zdecydowane dziś bardziej niż kiedykolwiek do odnalezienia, pomimo trudności zrodzonych z wiekowych nieporozumień, komunii wokół stołu eucharystycznego, patrzą w dobie tego Milenium ze szczególną uwagą i nadzieją na wszystkich duchowych synów i córki św. Włodzimierza.

Z drugiej strony, stopniowy powrót do harmonii między Rzymem i Konstantynopolem, razem z odnośnymi Kościołami, które pozostają w pełnej komunii z tymi ośrodkami – a jakże nie wspomnieć tu o wielorakich spotkaniach obu Kościołów, spotkaniach tak bardzo obiecujących dzięki intensywnej wymianie duchowych dóbr ubogaconych odmiennymi i płodnymi tradycjami – może wywierać zwłaszcza teraz tylko pozytywny wpływ na prawosławnych i katolickich dziedziców Chrztu kijowskiego” (EM, n. 9).

To oczywiście nie zamyka ekumenicznego zaangażowania Jana Pawła II wobec rosyjskiej Cerkwi. Godny odnotowania jest szacunek i uznanie wyrażone przez patriarchę Moskwy, Tichona, podczas ekumenicznego nabożeństwa w Koloseum w roku 2000⁴². Niestety nie przezwyciężyło to awersji rosyjskiej Cerkwi do Kościoła katolickiego. Powodem owej niechęci jest z pewnością fakt, że Cerkiew w czasach komunistycznego reżimu ze względów pragmatycznych często współpracowała z rządem. Chociaż system komunistyczny się rozpadł i Kościół w Rosji odzyskał pełną swobodę działania, jednak dawne przyzwyczajenia pozostały niezmienione. I właśnie tutaj dostrzegają niektórzy, nawet bezpośrednio nie związani z ekumenizmem, sedno trudności w dialogu z rosyjską Cerkwią⁴³. Jako przykład podane zostało przesłanie Aleksego II ogłoszone w rocznicę agresji Niemiec na Związek Radziecki, w którym bez trudu można odnaleźć ducha socjalizmu oraz styl znany z czasów komunistycznych. Patriarcha Moskiewski podkreśla tu zasługi socjalistycznego świata w walce z niechrześcijańską ideologią nazizmu⁴⁴.

⁴² Por. G. Przebinda, *Większa Europa. Papież wobec Rosji i Ukrainy*, Kraków 2001, s. 68.

⁴³ Przykładem jest tutaj Tomasz Terlikowski, który taką właśnie tezę postawił w swoim artykule *Herezja polityczna sergianizmu*, zamieszczonym w czasopiśmie „Frona”, 2005, nr 36, s. 228–249 oraz *Jan Paweł II wobec Rosji*, „Teologia Polityczna” 3(2005–2006), s. 118.

⁴⁴ Por. tamże.

Jan Paweł II sprawiał wrażenie, jakoby tych słów i postępowania moskiewskiego patriarchy nie chciał brać dosłownie lub nie przywiązywał do nich zbyt wielkiej wagi. Od początku bowiem swojego pontyfikatu troszczył się o zbliżenie między Rzymem a Moskwą, dlatego pragnął, aby Kościół mógł „oddychać obydwojma płucami” (UUS, n. 54).

Jego największym pragnieniem była pielgrzymka do Rosji. Chciał ten kraj i jego ludzi lepiej poznać, a zarazem poprawić relacje między Kościołem katolickim a rosyjską Cerkwią. Niestety patriarcha Moskwy całkowicie się temu sprzeciwiał. Choć papież przyjmował na audiencji zarówno przedstawiciele rosyjskiego prawosławia⁴⁵, jak i świata polityki – między innymi trzech kolejnych prezydentów Federacji Rosyjskiej⁴⁶ – a przedstawiciele Watykanu gościli u patriarchy Moskwy, nigdy nie doszło do osobistego spotkania Jana Pawła II ze zwierzchnikiem rosyjskiej Cerkwi. Nawet po oficjalnych zaproszeniach ze strony prezydentów Rosji⁴⁷, zwierzchnik Kościoła prawosławnego w Moskwie pozostawał niewzruszony. Co więcej, jak ujawnił Anatolij Czerniajew, jeden ze współpracowników byłego lidera ZSRR, Michaił Gorbaczow porozumiał się z Janem Pawłem II w sprawie wizyty papieża w Związku Radzieckim, a nawet zdążył uzyskać na nią akceptację ówczesnego patriarchy moskiewskiego i całej Rusi Aleksego II. Na przeszkodzie stanął jednak rozpad ZSRR oraz spór, jaki wybuchł między Patriarchatem Moskiewskim a Stolicą Apostolską o Kościół grekokatolicki na Ukrainie. W konsekwencji zwierzchnik rosyjskiej Cerkwi prawosławnej wycofał zgodę na wizytę Jana Pawła II⁴⁸.

Również podczas spotkania z dziennikarzami na Kremlu, dnia 25 kwietnia 2005 r., Aleksy II stwierdził: „Nie może być wizyty dla wi-

⁴⁵ M.in.: metropolita kruticki i kołomieński Juwenalusz, przewodniczący Wydziału Stosunków Zewnętrznych Patriarchatu Moskiewskiego (16 XII 1980); prawosławny arcybiskup Smoleńska Cyryl (15 XI 1988); prawosławny arcybiskup Wołokołamska Pitirim (1 XII 1988); metropolita leningradzki Cyryl (18 V 1991); zob. S. Karczewski, *Jan Paweł II. Encyklopedia pontyfikatu 1978–2005*, Radom 2005, s. 214, 297 i 229.

⁴⁶ Minister spraw zagranicznych ZSRR Andriej Gromyko (24 I 1979); Michaił Gorbaczow (1 XII 1989 – jako pierwszy sekretarz KC KPZR, 18 XI 1990 – jako prezydent Związku Radzieckiego 23 IX 1993 i 18 XI 1996 – jako były prezydent Związku Radzieckiego); prezydent Rosji Borys Jelcyn (20 XII 1991); prezydent Rosji Władimir Putin (5 VI 2000 i 5 XI 2003); premier Rosji Michaił Kasjanow (26 II 2001); zob. Karczewski, *Jan Paweł II*, s. 104.

⁴⁷ Jana Pawła II do odwiedzenia Rosji zaprosili: Michaił Gorbaczow (18 XI 1990), Borys Jelcyn (20 XII 1991) i Władimir Putin (5 VI 2000). Zob. Karczewski, *Jan Paweł II*, s. 104.

⁴⁸ J. Małczyk, *Moskwa docenia działalność Benedykta XVI*, <https://wpolityce.pl/polityka/150870-moskwa-docenia-dzialalnosc-benedykta-xvi> [6.09.2017].

zyty. Nie może być spotkania dla spotkania, przed kamerami telewizyjnymi⁴⁹. Co prawda słowa te odnosiły się do ewentualnej wizyty papieża Benedykta XVI, jednak ukazują one stałą politykę i postawę rosyjskiej Cerkwi wobec głowy Kościoła katolickiego, szczególnie w kwestii spotkania papieża z moskiewskim patriarchą lub ewentualnej podróży następcy św. Piotra do Rosji. Według Cerkwi istotnymi problemami, które czynią takie spotkanie bądź wizytę papieża niemożliwą są: rzekomy prozelityzm Kościoła katolickiego, ekspansja i działalność misyjna Kościoła wśród prawosławnych w Rosji i byłych krajach wchodzących w skład Związku Radzieckiego, jak również nierówna sytuacja prawosławnych i katolików we wschodniej Ukrainie po roku 1989⁵⁰. Przejawiała się ona w tym, że – w przeciwieństwie do Cerkwi – wspólnota grekokatolików była wciąż nieuznawana przez władze. Biskupi grekokatolicki Ukrainy pragnęli zmienić tę sytuację, a dogodną okolicznością były obchody 1000-lecia chrztu Rusi⁵¹ oraz zwołany w Rzymie we wrześniu 1989 r. szósty synod biskupów obrządku grekokatolickiego Ukrainy, który w dokumencie wydanym na jego zakończenie zawarł apel o ponowną legalizację tego Kościoła na Ukrainie⁵². Jak można się było spodziewać, to żądanie pogorszyło jeszcze i tak już nienajlepsze stosunku między Moskwą a Rzymem.

Kwestia rzekomego prozelityzmu i uniatyzmu miała być omawiana między obiema stronami podczas zaplanowanego na 1997 r. drugiego europejskiego spotkania ekumenicznego w Grazu. Przy tej okazji miał zostać podpisany wspólny dokument, do którego przedstawiciele Cerkwi rosyjskiej chcieli wprowadzić zapisy potępiające prozelityzm i odrzucające unię jako drogę do zjednoczenia Kościołów. Jednak – według relacji Aleksego II dla rosyjskiego dziennika „Izwestia” – strona katolicka nie zgodziła się na dodanie tego stwierdzenia, co w konsekwencji spowodowało, iż zwierzchnik rosyjskiej Cerkwi odmówił wzięcia udziału w zaplanowanym spotkaniu z papieżem, tłumacząc, że takie stanowisko strony katolickiej czyniło całe spotkanie „bezsensownym, ponieważ [...]”

⁴⁹ Wiadomość tę, powołując się na PAP podał portal „Wprost”, <http://www.wprost.pl/ar/75950/Papiez-w-Rosji-niepredko> [6.09.2017].

⁵⁰ Por. K. Kreitmeier, *In der Ökumene geht der Papst bis an die Grenzen. Eine Bilanz der Begegnung Johannes Paul II. mit der Orthodoxie*, KNA-ÖKI, 2002, nr 1(2 I), s. 6–8.

⁵¹ Por. *Ukraiński Kościół Grekokatolicki*, <http://niedziela.pl/arttykul/29208/Ukraiński-Kosciol-Greckokatolicki> [6.09.2017].

⁵² Por. *Ukrainer bitten Papst um Anerkennung als Patriarchat*, Chr. Ost., 47(1992), nr 5, s. 265.

wspólne pojawienie się przed kamerami telewizyjnymi li tylko w celu wypowiedzenia kilku kurtuazyjnych zdań w żaden sposób nie sprzyałoby realnej poprawie sytuacji”⁵³.

Aleksy II miał jeszcze dwukrotnie możliwość spotkania się z Janem Pawłem II. W roku 2000 patriarcha Jerozolimy, Diodor I, zaproponował spotkanie wszystkich zwierzchników Cerkwi prawosławnych z papieżem, które miałyby się odbyć właśnie w Świętym Mieście⁵⁴. Z podobną inicjatywą wystąpił rok później Katolikos Wszystkich Ormian, Karekin II. Zaproponował podobne spotkanie patriarchów Kościołów Prawosławnych z Biskupem Rzymu przy okazji jubileuszu 1000-lecia istnienia Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego⁵⁵. Niestety, patriarcha moskiewski nie skorzystał z żadnego z nich⁵⁶.

Co więcej, strona rosyjska próbowała utrudnić działanie Stolicy Apostolskiej na terenie Rosji. Z ostrym sprzeciwem Cerkwi spotkało się przemianowanie w lutym 2002 r. dotychczasowych administratur apostolskich na terenie Rosji w diecezje⁵⁷. Z punktu widzenia moskiewskiej Cerkwi, była to ingerencja naruszająca kanoniczne tereny Patriarchatu Moskiewskiego. Aleksy II oceniając tę sytuację stwierdził, że byłoby niedopuszczalne, gdyby „nasz kraj miał zostać prowincją Watykanu”⁵⁸. Polityczna zasada wzajemnej niezależności powinna być – według niego – zachowana także na płaszczyźnie kościelnej⁵⁹. Podobnie wypowiedział się także zwierzchnik prawosławnej eparchii jarosławskiej, arcybiskup Cyryl, który w wywiadzie dla niemieckiej katolickiej Agencji Informacyjnej powiedział wprost: „Boli nas, że nie zostaliśmy zapytani”⁶⁰. W podobny sposób wypowiedział się

⁵³ J. Małczyk, *Aleksy II ma nadzieję na spotkanie z Benedyktem XVI*, <https://wiadomosci.wp.pl/aleksy-ii-ma-nadzieje-na-spotkanie-z-benedyktem-xvi-6037676500870273a> [6.09.2017]; por. J. Pumberger, *Balance zwischen "Reformen und Bremsen". Der russisch-orthodoxe Patriarch Aleksij II. wird 75 Jahre alt*, KNA-ÖKI, 2004, nr 7–8(17 II), s. 5.

⁵⁴ Spotkanie takie odbyło się podczas pielgrzymki Jana Pawła II do Ziemi Świętej, w marcu 2000 r.

⁵⁵ Do takiego spotkania doszło we wrześniu 2001 r. podczas pielgrzymki Jana Pawła II do Armenii.

⁵⁶ Por. W. van den Bercken, *Zakłócone relacje między Rosyjskim Kościołem Prawosławnym a Kościołem Rzymskokatolickim*, RT, 53–54(2006–2007), z. 7, s. 122–123.

⁵⁷ *Neue kirchliche Strukturen in Russland errichtet*, OSRomD, 2002, nr 7(15 II), s. 7; *Vatikan in Moskauer Patriarchat wieder im Dialog*, KNA-ÖKI, 2003, nr 12(25 III), s. 3.

⁵⁸ „Izwestia“, z dnia 13 V 2002, cyt. za: van den Bercken, *Zakłócone relacje*, s. 118.

⁵⁹ Por. tamże.

⁶⁰ P. Sauer-Longinotti, *„Uns schmerzt, dass wir nicht gefragt wurden“*. Interview mit Erzbischof von Jaroslav und Rostov, Kyrill, Chr. Ost., 58(2003), nr 3–4, s. 207.

także metropolita Mińska, Filaret (Wachromiejew), który komentując tę decyzję Jana Pawła II oraz następujące po niej niezbędne zmiany w prawie kanonicznym, określił te działania mianem „kanonicznego terroryzmu”⁶¹.

Rozważający taki stan rzeczy holenderski sławista i badacz rosyjskiej kultury i teologii, Wil van den Bercken, uważa, że wina leży po obydwu stronach (Watykanu i Moskwy), a przyczyn tego konkretnego sporu nie należy szukać na płaszczyźnie teologicznej, ale historycznej, kulturowej i politycznej. I tak – zdaniem holenderskiego teologa – z jednej strony Stolica Apostolska mogłaby o erygowaniu diecezji rzymskokatolickich w Rosji oraz wyznaczaniu dla nich biskupów poinformować wcześniej Patriarchat Moskiewski; z drugiej natomiast – w nawiązaniu do deklaracji Cerkwi Prawosławnej z roku 2000, zatytułowanej „Podstawowe zasady relacji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej wobec innych wyznań chrześcijańskich”⁶² oraz dokumentu „Informacje dotyczące prozelityzmu katolickiego wśród ludności prawosławnej w Rosji”⁶³ – stwierdza, że szkodliwe dla wzajemnych relacji i właściwego pojmowania konkretnych decyzji Kościoła katolickiego jest twierdzenie podnoszone przez Cerkiew, że przez utworzenie diecezji Kościoła katolickiego w Rosji „przestał być strukturą duszpasterską dla mniejszości etnicznych w Rosji”. Nie można bowiem – tłumaczy dalej van den Bercken – pojmować katolicyzmu w Rosji jedynie jako „religii etnicznej” potomków Polaków i Niemców⁶⁴. To wszystko sprawiło, że podróż papieża do Rosji stała się niemożliwa.

Jednak nie tylko działalność Stolicy Apostolskiej w Rosji napotykała na silny opór i protesty ze strony Patriarchatu Moskiewskiego. Z podobnymi reakcjami spotykał się papież także w kontekście podejmowanych decyzji i działań dotyczących krajów byłego ZSRR, gdzie Kościoły Prawosławne kanonicznie wchodziły w skład Patriarchatu Moskiewskiego. Tak było m.in. na Ukrainie, gdzie 1993 r. papież ustanowił cztery diecezje dla Kościoła Grekokatolickiego⁶⁵. Z podobnymi protestami ze strony Moskwy

⁶¹ Filaret (Wachromiejew), *Gedanken anlässlich der Meinungsverschiedenheiten zwischen der Russischen Orthodoxen Kirche und der Römisch-katholischen Kirche*, Ost. Stud., 51(2002), s. 159.

⁶² Niemiecki tekst deklaracji znajduje się na stronie: http://www.oki-regensburg.de/rok_oeck.htm [7.09.2017].

⁶³ Dokument opublikowany przez Departament Relacji Zewnętrznych Patriarchatu Moskiewskiego z 25 czerwca 2002 r.,

⁶⁴ van den Bercken, *Zakłócone relacje*, s. 120.

⁶⁵ *Ukrainische Bistümer wurden neu geordnet*, OsRomD, 1993, nr 28–29(16 VI), s. 3; por. *Vatikan errichtet vier neuen Diözesen in der Ukraine*, Chr. Ost., 48(1993), nr 5, s. 274.

spotkała się również planowana pielgrzymka Jana Pawła II na Ukrainę. Warto tu przytoczyć słowa rzecznika Patriarchatu Moskiewskiego, o. Wsiewołoda Czaplina, który stwierdził, że „ta podróż jedynie zwiększy niesprawiedliwość, ból i cierpienia, negatywnie wpłynie na stosunki obu Kościołów. [...] Naród ukraiński wystarczająco twardo stoi przy swojej tradycyjnej wierze i nie potrzebuje, aby jakaś siła zewnętrzna stawiała się katalizatorem jego dążenia do odrodzenia duchowego”⁶⁶. Jednak mimo tego sprzeciwu pielgrzymka papieża doszła do skutku w czerwcu 2001 r.

Jan Paweł II miał świadomość, że relacje między Rzymem a Moskwą są trudne. Dlatego, pragnąc je poprawić, w 2001 r. przekazał do Moskwy relikwie św. Mikołaja. I chociaż tego aktu nie dokonał papież osobiście, ani żadna delegacja z Watykanu, lecz przedstawiciele Kościoła katolickiego z Bari, ocenia się to jako ważny znak ekumenicznego braterstwa⁶⁷.

Znaczące było także przekazanie na ręce patriarchy moskiewskiego ikony Matki Bożej Kazańskiej, uważanej za symbol Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Dokonało się to 28 sierpnia 2004 r., za pośrednictwem kard. Waltera Kaspera, ówczesnego przewodniczącego Papieskiej Rady ds. Wspierania Jedności Chrześcijan⁶⁸. Ten gest został przez Moskwę określony jako akt dobrej woli, jednak nie spowodował po stronie rosyjskiego prawosławia żadnej gruntownej zmiany w relacji z Watykanem⁶⁹.

Otwarte pozostaje pytanie o źródło tej niechęci i krytyki Rzymu ze strony Patriarchatu Moskiewskiego. Przywoływany już Wil van den Bercken wskazuje na błędy rosyjskiej ideologii, gdzie papież i Kościół katolicki utożsamiany jest z Zachodem. Nie bez znaczenia pozostaje też fakt, że w historii i mentalności Rosjan tkwi głęboko zakodowane przeświadczenie, że Zachód to wróg i każde jego działanie stanowi atak na niezależność Rosji. Przygnębiające jest, że ze strony Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego nie pojawiają się żadne próby pojednania: nie ma wezwań do modlitwy

⁶⁶ Ricz, Interfax, *Przeciw Papieżowi*, „Gazeta Wyborcza”, 2001, nr 143, s. 12, R. Radzka, *Relacje prasy polskiej o wizycie Jana Pawła II na Ukrainie (23–27 czerwca 2001 roku)*, „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna”, 1(2005), s. 241.

⁶⁷ Por. *Reliquien des hl. Nikolaus in Moskau überreicht*, OsRomD, 2001, nr 11(16 III), s. 2.

⁶⁸ *Mutter und Patronin der Einheit der Kirche*, Chr. Ost., 59(2004), nr 5, s. 260; por. *Spirituelle Kraft für das ganze russische Volk*, OsRomD, 2004, nr 36(3 IX), s. 1–2; *Mutter und Patronin der Einheit der Kirche. Feierlichkeiten aus Anlass der Übergabe der Ikone der Gottesmutter von Kasan*, OsRomD, 2004, nr 36(3 IX), s. 3.

⁶⁹ Zob. *Gute Beziehung nicht mit Worten sondern mit Taten aufbauen, Botschaft von Aleksij II., Patriarch von Moskau und ganz Russland, an Papst Johannes Paul II.*, OsRomD, 2004, nr 37(10 IX), s. 8; *Spirituelle Kraft*, OsRomD, 2004, nr 36(3 IX), s. 1.

o jedność z Kościołem katolickim, nie organizuje się ekumenicznych nabożeństw w Soborze Chrystusa Zbawiciela w Moskwie, nie dąży się do niwelowania ignorancji wśród wiernych w odniesieniu do Kościoła rzymskokatolickiego. Wręcz przeciwnie, widoczne jest milczące przyzwolenie na bluźniercze wypowiedzi, typu: „prekursor Antychrysta” lub „wysłannik Lucyfera”, pojawiające się w niektórych gazetach czy stronach internetowych. Niechęć czy nawet wrogość wobec Kościoła utrzymuje się przez stwierdzenia, że działania Watykanu są kontynuacją katolickiej ekspansji, która zagraża rosyjskiemu narodowi od 1242 r. i że te działania są częścią szeroko zakrojonej, zachodniej strategii globalizacji skierowanej przeciwko Rosji⁷⁰. Tymczasem dobrze by było, gdyby rosyjska Cerkiew przestała myśleć tylko o przeszłości, a spojrzała w przyszłość, podobnie, jak uczynili zwierzchnicy innych Kościołów Prawosławnych, żywo angażujących się w dzieło ekumeniczne. Tę potrzebę dostrzegają także hierarchowie innych Kościołów wschodnich. Wystarczy wspomnieć tu choćby grecko-prawosławnego metropolitę Wiednia, Michaela Staikosa, który w rozmowie z „Radio Stephansdom” stwierdził, że w Rosji nadal żywe pozostają antypatie wobec Polski i Polaków. Poza tym w rosyjskim mniemaniu „katolicyzm” utożsamiany jest z „polskością”⁷¹. Dopóki w grę wchodzi osobiste i personalne antypatie, racjonalne argumenty nie mają szans w dyskusji.

3. Kontynuacja dzieła Jana Pawła II przez Benedykta XVI i Franciszka

Nadzieję na zmianę w relacji Rzym – Moskwa dał wybór na Stolicę Piotrową niemieckiego kardynała Josefa Ratzingera. Kościoły Koptyjskie przyjęły go z nieukrywaną radością: „Jesteśmy szczęśliwi z powodu wyboru papieża Benedykta XVI”, powiedział wprost Seunda III, patriarcha Koptyjskiego Kościoła Ortodoksyjnego⁷². Podobne odczucia wyrażali także inni zwierzchnicy Kościołów Prawosławnych, nie wyłączając rosyjskiej Cerkwi. Jednak nadzieja na dalszy rozwój i postępy w dialogu ekumenicznym między Patriarchatem Moskiewskim a Kościołem katolickim zawężyła się do jednostronnych oczekiwań

⁷⁰ Por. van den Bercken, *Zakłócone relacje*, s. 123.

⁷¹ Por. Staikos: *Ehrlichen und respektvollen Dialog mit Katholiken führen*, KNA-ÖKI, 2004, nr 16(20 IV), s. 3.

⁷² Cyt. za: M. Schneider, *Ansätze zu einer Integration östlicher Theologie bei Joseph Ratzinger*, w: *Benedikt XVI. und die Orthodoxe Kirche. Bestandsaufnahmen, Erwartungen, Perspektiven*, red. K. Nikolakopoulos, St. Ottilien 2008, s. 86.

strony rosyjskiej na „pozytywne sygnały z Rzymu” oraz „znaki dobrej woli ze strony nowego papieża”⁷³.

Oczekiwania te, zredagowane w czterech punktach nakreślił prawosławny biskup Wiednia i Austrii, Hilarion, w artykule zatytułowanym „Czy Europa może oddychać jednym płucem”, opublikowanym na łamach „Katholische Nachrichten-Agentur – Ökumenische Information”⁷⁴. W opinii hierarchy przedstawiają się one następująco: 1) żeby Kościół katolicki kontynuował swoją drogę z zachowaniem nauki dogmatycznej i Tradycji; 2) żeby Kościół katolicki w dalszym ciągu stawiał zaporę przed liberalizmem i sekularyzmem zarówno w Europie, jak i na całym świecie; 3) żeby nowy pontyfikat wyróżnił się przełomem w relacjach między Kościołem katolickim a Rosyjską Cerkwią Prawosławną, oraz, żeby doszło do spotkania między papieżem a patriarchą Moskwy; 4) żeby doszło do ogólnego zbliżenia i poprawy relacji między Kościołem katolickim a Kościołami prawosławnymi całego świata⁷⁵.

Nadzieja na dynamiczny rozwój ekumenicznego dialogu wzmocniona była ekumenicznym zaangażowaniem 265. następcy św. Piotra, jeszcze z czasów jego działalności jako profesora, biskupa i prefekta Kongregacji Nauki Wiary; zawsze postrzegany był jako „przyjaciel i znawca teologii prawosławnej”⁷⁶. Tymczasem – wydawać by się mogło niespodziewanie – bardzo chłodno przyjęta została decyzja Benedykta XVI o rezygnacji z tytułu „Patriarcha Zachodu”. Komentując tę zmianę, wspomniany wyżej biskup Hilarion zastanawia się: „W jaki sposób opuszczenie tytułu «Patriarcha Zachodu» może poprawić stosunki rzymskiego tronu z Cerkwiami prawosławnymi”? I stwierdza: „Bardziej prawdopodobne jest, że przeciwnie, pominięcie to może podkreślać roszczenie do powszechnej kościelnej jurysdykcji, co odzwierciedlają inne tytuły papieża Rzymu”⁷⁷.

W podobnym tonie wypowiedali się także arcybiskup Aten i całej Grecji Christodoulos czy Vlasios Pheidas, dziekan wydziału teologii pra-

⁷³ M. Mügge, *Verhaltener Optimismus. Nichtkatholische Kirchen hoffen auf Fortschritte in der Ökumene*, KNA-ÖKI, 2005, nr 17(26 IV), s. 6.

⁷⁴ KNA-ÖKI, 2006, nr 7 (14 II), s. 1–4.

⁷⁵ Por. Hilarion, biskup Wiednia i Austrii, *Kann Europa mit einem Lungenflügel atmen. Der katholisch-orthodoxe Dialog heute*, KNA-ÖKI, 2006, nr 7(14 II), s. 1–2.

⁷⁶ Por. tenże, *Bez tytułu patriarchy Zachodu*, http://www.przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=1164&id=8 [6.09.2017]; A. Anapliotis, *Kirchenrechtliche Bestimmungen über die Funktion des Patriarchen im Westen und im Osten am Beispiel der Kirche Russlands*, w: *Benedikt XVI. und die Orthodoxe Kirche*, s. 328–329.

⁷⁷ Schneider, *Ansätze zu einer Integration*, s. 86.

wosławnej w Prawosławnym Instytucie Studiów Wyższych w Chambesy. Nawiązuje do nich prawosławny teolog Anargyros Anapliotis. W swoim artykule „Kościelno-prawne regulacje funkcji patriarchy na Zachodzie i Wschodzie na przykładzie Cerkwi rosyjskiej”, stwierdza, że przyczyn ostrej reakcji patriarchatów i patriarchów należy upatrywać w prawosławnej eklezjologii. Wyjaśnia, że papież, jako „Patriarcha Zachodu”, widziany był przez prawosławie jako *primus inter pares*, podkreślił też, że ten tytuł był akceptowalny dla Kościołów Wschodnich, w przeciwieństwie do niektórych zachowanych przez Biskupa Rzymu, jak „Namiestnik Jezusa Chrystusa” czy „Najwyższy Kapłan Kościoła Katolickiego”⁷⁸. Niemniej jednak, rok później, w grudniu 2007 roku, papież Benedykt XVI przyjął na audiencji metropolitę Cyryla, który był wtedy odpowiedzialny za relacje zewnętrzne Patriarchatu Moskiewskiego⁷⁹. Było to jedyne spotkanie z przedstawicielami rosyjskiej Cerkwi następcy papieża – Polaka, którego pontyfikat zakończył się nieoczekiwaną abdykacją w lutym 2013 r. Podsumowując wkład Benedykta XVI w relacje z Cerkwią moskiewską, doradca prezydenta Federacji Rosyjskiej ds. polityki zagranicznej, Jurij Uszakov, oświadczył, że „z chwilą objęcia przez papieża Benedykta XVI tronu w 2005 roku kontakty Rosji z Watykanem rozwijały się w nader konstruktywnym nurcie”⁸⁰. Wspominano również spotkanie Papieża z Władimirem Putinem w marcu 2007 r. oraz z Dmitrijem Miedwiediewem w grudniu 2009. Podkreślano też decyzję o podniesieniu do najwyższego szczebla stosunków dyplomatycznych między Watykanem a Federacją Rosyjską⁸¹.

Niestety, również w czasie tego pontyfikatu nie doszło do spotkania z patriarchą moskiewskim; nie odbyła się także pielgrzymka papieża do Rosji. Swoją zgodę na taką pielgrzymkę – i w ogóle na spotkanie patriarchy z papieżem – Cerkiew uzależniła od zaprzestania przez Watykan polityki prozelityzmu i przeprosin ze strony Rzymu za prześladowania prawosławnych, których – zdaniem Cerkwi – dopuścili się grekokatolicy na Ukrainie⁸².

⁷⁸ Por. Anapliotis, *Kirchenrechtliche Bestimmungen*, s. 328–329; zob. Hilarion, biskup Wiednia i Austrii, *Bez tytułu patriarchy Zachodu*.

⁷⁹ Por. *Papst Benedikt XVI. empfängt Metropolit Kirill aus Moskau*, KNA-ÖKI, 2007, nr 50(11 XII), s. 12; *Papst Benedikt XVI. empfängt Metropolit Kirill aus Moskau*, KNA-ÖKI, 2009, nr 15–16(7 IV), s. 3.

⁸⁰ Malczyk, *Moskwa docenia działalność Benedykta XVI*.

⁸¹ Por. tamże.

⁸² Tamże.

Na spotkanie papieża z patriarchą moskiewskim trzeba było czekać kolejne lata. Przełom nastąpił na początku 2016 r. Wtedy to pojawiły się pogłoski dotyczące spotkania zwierzchnika Cerkwi rosyjskiej z papieżem Franciszkiem, które miałyby nastąpić podczas podróży Ojca Świętego do Ameryki Łacińskiej. Spekulacje te uciął ks. hieromnich Stefan Igumnow, sekretarz ds. relacji międzychrześcijańskich Wydziału ds. Zewnętrznych Kontaktów Kościelnych Patriarchatu Moskiewskiego stwierdzając, że patriarchat „stanowczo odrzuca możliwość spotkania Cyryla I z Franciszkiem w czasie lutowej podróży Papieża do Meksyku”. Podkreślił jednocześnie, że patriarcha moskiewski nie odrzuca kategorięcznie możliwości spotkania z Franciszkiem⁸³.

Wkrótce okazało się, że historyczne spotkanie głowy Kościoła katolickiego ze zwierzchnikiem Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, Cyrylem stało się rzeczywistością. Odbyło się 12 lutego 2016 r. na lotnisku w Hawanie i zakończyło się podpisaniem wspólnej deklaracji⁸⁴, w której obaj zwierzchnicy kościelni stwierdzają, że we współczesnym świecie katolicy i prawosławni są wezwani do braterskiej współpracy w głoszeniu Dobrej Nowiny o zbawieniu oraz dawania wspólnego świadectwa godności i autentycznej wolności osoby ludzkiej. Zarówno Cyryl, jak i Franciszek wyrazili radość z przeprowadzonych „szczerych i otwartych” rozmów, podkreślając, że oba Kościoły powinny współpracować ze sobą dla dobra chrześcijan i całego świata⁸⁵.

Wydarzenie to wywołało lawinę komentarzy. „Spotkanie zwierzchników Kościoła katolickiego i rosyjskiego Kościoła prawosławnego, przygotowywane od długiego czasu, było pierwszym w historii i rozpoczęło ważny etap w relacjach między obu Kościołami – mówił watykański rzecznik ks. Federico Lombardi. – Stolica Apostolska i patriarchat moskiewski pragną, by było też ono znakiem nadziei dla wszystkich ludzi dobrej woli. Zachęcają wszystkich chrześcijan do gorliwej modlitwy, aby za Bożym błogosławieństwem wydarzenie to przyniosło dobre owoce”⁸⁶.

⁸³ W. Raiter, *Moskwa: spotkanie Cyryla I z Franciszkiem na razie raczej niemożliwe*, http://pl.radiovaticana.va/news/2016/01/27/moskwa_spotkanie_cyryla_i_z_franciszkiem_na_razie_raczej_ni/1204154 [15.09.2017].

⁸⁴ Tekst podpisanej deklaracji: <http://www.radiomaryja.pl/kosciol/tekst-wspolnej-deklaracji-ojca-swietego-franciszka-i-cyryla-i/> [15.09.2017].

⁸⁵ Por. G.M. Vian, *Na drodze jedności*, OsRomPol, 37(2016), nr 2, s. 3.

⁸⁶ *Papież z patriarchą moskiewskim: runie kolejny mur*, http://www.radiovaticana.va/proxy/pol_RG/2016/Febraio/16_02_05.html [15.09.2017].

Sekretarz generalny Konferencji Biskupów Katolickich Rosji ks. Igor Kowalewski ocenił, że spotkanie papieża Franciszka i patriarchy Cyryła to kamień milowy w dialogu katolicyzmu i prawosławia, „także gdy chodzi o zademonstrowanie, że chrześcijanie mogą wspólnie występować w wielu aktualnych kwestiach, które niepokoją współczesny świat”⁸⁷.

Również patriarcha Bartłomiej wyraził zadowolenie i radość z tego kroku naprzód na drodze dobrych relacji ekumenicznych między Kościołem katolickim i największym patriarchatem Kościoła prawosławnego⁸⁸.

Komentatorzy zwracali też uwagę na absolutną dyskrecję, z jaką przygotowywano to wyjątkowe wydarzenie. Podkreślali jednocześnie, że spotkanie to może spowodować, iż „runie kolejny mur”. Media rosyjskie komentując to wydarzenie zwracały uwagę na znakomity wybór miejsca spotkania, gdyż Kuba zawsze kojarzyła się w Rosji jako przyjaciel, a z drugiej strony jest to katolicki kraj Ameryki Łacińskiej⁸⁹.

To historyczne spotkanie pociągnęło za sobą serię kolejnych wizyt i spotkań: 15 września 2016 r. Hilarion złożył wizytę w Watykanie sekretarzowi stanu Stolicy Apostolskiej kard. Pietro Parolinowi, który niecały rok później, 21 sierpnia 2017 r., przybył do Rosji. Podczas tych wizyt nie rozmawiano o kolejnym spotkaniu Franciszka i Cyryła w Rosji lub w innym kraju. „Dajmy czas czasowi, aby sprawy dojrzały, bez zbytniego pośpiechu”, stwierdził kard. Parolin⁹⁰.

* * *

Konkludując zatem treść niniejszego rozważania, możemy z całą pewnością stwierdzić, że ekumeniczny dialog między Kościołem katolickim a rosyjską Cerkwią – mimo różnych trudności i zawirowań – nie został zerwany. Już sam ten fakt napawa pewnym optymizmem. Dopóki ze sobą rozmawiamy, jest możliwość współpracy, rozwoju, poszukiwania konkretnych rozwiązań. Odpowiadając zaś na pytanie o przyczyny owych trudności należy wskazać na niełatwą historię Cerkwi prawosławnej w Rosji, oscylującą między prześladowaniem a bliską współpracą z państwem. Dużą rolę odgrywa też „rosyjska mentalność”, która z jednej strony przejawia się w aspiracjach do mocarstwowości,

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ KAI, *Zakończyła się wizyta kard. Parolina w Rosji*, <https://ekai.pl/zakonczyla-sie-wizyta-kard-parolina-w-rosji/> [15.09.2017].

także w sferze ducha (wystarczy tu wspomnieć rozumienie Moskwy jako „Trzeciego Rzymu”), a z drugiej patrzenie na innych jako wrogów, co odnosi się także do Kościoła katolickiego. Nie bez znaczenia jest także brak zaangażowania Patriarchatu Moskiewskiego w ekumenizm ducha: modlitwę w intencji jedności chrześcijan, uświadamiającą, że prawdziwe pojednanie jest darem Ducha Świętego. Co więcej, warunki stawiane Stolicy Apostolskiej stwarzają wrażenie, jakoby Moskwa nie rozumiała idei ekumenizmu, który nie może być kompromisem polegającym na rezygnacji z czegoś, ale poszukiwaniem wspólnych prawd oraz jedności w wielości.

Długo oczekiwane spotkanie papieża ze zwierzchnikiem Cerkwi rosyjskiej stało się faktem. Czy będzie to przełom w relacjach Watykan – Moskwa? „Dajmy czas czasowi, aby sprawy dojrzały, bez zbytniego pośpiechu” – te słowa sekretarza stanu Stolicy Apostolskiej są dobrą puentą; niech staną się też zachętą do dalszych rozmów i współpracy.

STRESZCZENIE

W dialogu ekumenicznym między Kościołem katolickim a Kościołami prawosławnymi szczególne znaczenie odgrywają relacje Stolicy Apostolskiej z Patriarchatem Moskiewskim, dlatego że Cerkiew rosyjska stanowi największą liczebnie wspólnotę prawosławną. Swoistą „wyjątkowość” tych relacji potwierdza również niechęć i uprzedzenia Moskwy wobec Kościoła katolickiego, a przede wszystkim zarzuty prozelityzmu i uniatyzmu. Nie bez znaczenia są rosyjskie aspiracje do rozumienia Moskwy jako „Trzeciego Rzymu”, patrzenie na Kościół katolicki jako na wroga oraz brak zaangażowania Patriarchatu Moskiewskiego w modlitwę o jedność chrześcijan. Mimo tych trudności, w 2016 r. doszło do historycznego spotkania papieża Franciszka z patriarchą Moskwy i Wszechrusi Cyrylem, które być może zainspiruje do bardziej ożywionego dialogu.

Słowa kluczowe: dialog ekumeniczny, katolicyzm, Cerkiew, Patriarchat Moskiewski, Jan Paweł II, Benedykt XVI, Franciszek, Michaił Gorbaczow, Cyryl.

SUMMARY

In the ecumenical dialogue between Catholic Church and Orthodox Churches the significant role is being played by the relationships between the Holy See and Moscow Patriarchy, hence the Russian Orthodox Church is the most numerous Orthodox community. Moscow's aversion and prejudices towards to Catholic Church, and above all, the accusations of proselitism and uniatism make these relationships „unique”. Russian aspirations to see Moscow as „The Third Rome” are not negligible, as well as considering Catholic Church as an enemy and the lack of Moscow

Patriarchy's involving in the prayer for Christians unity. Despite of these difficulties, in 2016 the historical meeting between Pope Francis and Patriarch Kirill of Moscow that can be an inspiration for more intensified dialogue was held.

Key words: ecumenical dialogue, Catholicism, Orthodox Church, Moscow Patriarchy, John Paul II, Benedict XVI, Francis, Mikhail Gorbachev, Kirill.

BIBLIOGRAFIA

- Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio*, 1998, AAS, 91(1999), s. 5–88.
- Jan Paweł II, List apostolski z okazji tysiąclecia chrztu Rusi Kijowskiej *Euntes in mundum*, 1988, AAS, 80(1988), s. 935–956.
- Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na Wzgórzu Lecha w Gnieźnie 3 czerwca 1979 r.*, http://www.jp2w.pl/pl/21934/0/Jan_Pawel_II__Gniezno_3_czerwca_1979.html.
- Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. beatyfikacyjnej Anieli Salawy*, Kraków, 13 sierpnia 1991, http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/homilies/1991/documents/hf_jp-ii_hom_19910813_beatificazione-salawa.html.
- Babinow J., *Ewolucja gosudarstwiennno-cerkownych otnoszennij w Rossijskoj Imperii, w: Cywilizacja Rosji Imperialnej*, red. P. Kruszewski, Poznań 2002, s. 265–276.
- Bercken W. van den, *Zakłócone relacje między Rosyjskim Kościołem Prawosławnym a Kościołem Rzymskokatolickim*, RT, 53–54(2006–2007), z. 7, s. 107–124.
- Borcke A. von, *Neues Nachdenken über Religion?*, w: *Tausend Jahre Christliche Rus' Zwischen Perestrojka und Ende der Sowjetunion*, red. A. Stirnemann, G. Wilflinger, Innsbruck – Wien 1993, s. 459–468 (*Pro Oriente*, t. 15).
- Bremer T., *Kreuz und Kreml – Kleine Geschichte der orthodoxen Kirche in Russland*, Freiburg 2007.
- Cechanskaja K., *Rossija. Tiendiencyi religioznosti w XX wiekie*, „Istoriczeskij Wiestnik”, 5(2000), s. 4–12.
- Cypin V., *Istorija Russkoj Cerkwi (1917–1997)*, Moskwa 1997.
- Dębiński J., *Kościół katolicki w Rosji*, StWł, 14(2012), s. 472–487.
- Die Russisch-Orthodoxe Kirche und das 2. Vatikanische Konzil*, Ost. Stud., nr 12(1963), s. 181–200.
- Dillier F., *Das Millenium der russisch-orthodoxen Kirche*, Chr. Ost., 43(1988), nr 2, s. 73–76.
- Dorn L., *Im Osten viel Neues. Gorbatschow kam als offizieller Besucher zum Papst*, OsRomD, 1989, nr 49(8 XII), s. 6.
- Dostojewski F., *Idiota*, tł. J. Jędrzejewicz, w: *Dzieła wybrane*, Warszawa 1987.
- Filaret (Wachromiejew), *Gedanken anlässlich der Meinungsverschiedenheiten zwischen der Russischen Orthodoxen Kirche und der Römisch-katholischen Kirche*, Ost. Stud., nr 51(2002), s. 157–162.

- Gołębiowski K., *Kościół katolicki na terenach dawnego ZSRR*, „Wiadomości KAI”, 2009, nr 49, s. 20–21.
- Gute Beziehung nicht mit Worten sondern mit Taten aufbauen, Botschaft von Aleksij II., Patriarch von Moskau und ganz Russland, an Papst Johannes Paul II.*, OsRomD, 2004, nr 37(10 IX), s. 8.
- Hilarion, biskup Wiednia i Austrii, *Kann Europa mit einem Lungenflügel atmen. Der katholisch-orthodoxe Dialog heute*, KNA-ÖKI, 2006, nr 7(14 II), s. 1–4.
- Kallis A., *Orthodoxie. Was ist das?*, Mainz 1979.
- Karczewski S., *Jan Paweł II. Encyklopedia pontyfikatu 1978–2005*, Radom 2005.
- Kralewski W., *Zur Lage der Kathol. Kirche in der UdSSR*, Chr. Ost., 43(1988), nr 6, s. 268–273.
- Kreitmeier K., *In der Ökumene geht der Papst bis an die Grenzen. Eine Bilanz der Begegnung Johannes Paul II. mit der Orthodoxie*, KNA-ÖKI, 2002, nr 1(2 I), s. 6–10.
- Królak T., *1001 rzeczy, które warto wiedzieć o Janie Pawle II*, Kraków 2010.
- Lazari A., *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1995.
- Mironowicz A., *Cerkiew prawosławna we współczesnej Rosji*, w: *Bizancjum, prawosławie, romantyzm. Tradycja wschodnia w kulturze XIX wieku*, red. J. Ławski, K. Korotkich, Białystok 2004, s. 55–75.
- Mügge M., *Verhaltens Optimismus. Nichtkatholische Kirchen hoffen auf Fortschritte in der Ökumene*, KNA-ÖKI, 2005, nr 17(26 IV), s. 5–7.
- Mutter und Patronin der Einheit der Kirche*, Chr. Ost., 59(2004), nr 5, s. 260–261.
- Mutter und Patronin der Einheit der Kirche. Feierlichkeiten aus Anlass der Übergabe der Ikone der Gottesmutter von Kasan*, OsRomD, 2004, nr 36(3 IX), s. 3.
- Neue kirchliche Strukturen in Russland errichtet*, OsRomD, 2002, nr 7(15 II), s. 7.
- Neues Verhältnis zwischen der Kirche und dem Osten. Sowjetischer Staats- und Parteichef Michail Gorbatschow besucht den Vatikan*, OsRomD, 1989, nr 48(1 XII), s. 1.
- Oeldeman J., *Die Apostolizität der Kirche im ökumenischen Dialog mit der Orthodoxie*, Paderborn 2000.
- Oeldemann J., *Einheit der Christen – Wunsch oder Wirklichkeit?*, Regensburg 2009.
- Papst Benedikt XVI. empfängt Metropolit Kirill aus Moskau*, KNA-ÖKI, 2007, nr 50(11 XII), s. 12.
- Papst Benedikt XVI. empfängt Metropolit Kirill aus Moskau*, KNA-ÖKI, 2009, nr 15–16(7 IV), s. 3.
- Papst bittet um mehr Freiheit für Christen. Historische Begegnung im Vatikan: Papst Johannes Paul II. mit Michail Gorbatschow*, OsRomD, 1989, nr 49(8 XII), s. 1.
- Payer A., *Das Selbstverständnis Moskaus als Erbe von Byzanz und Rom*, Chr. Ost., 44(1989), nr 2, s. 77–91.
- Prokschi R., *Wie hat sich der politische Umbruch in der Russischen Orthodoxen Kirche ausgewirkt, w: Vom Umbruch zum Aufbruch? Kirchliche und gesellschaftliche*

- Entwicklungen in Ostmitteleuropa nach dem Zerfall des Kommunismus*, red. D. Winkler, Innsbruck – Wiedeń 2010, s. 151–178 (*Pro Oriente*, t. 24).
- Prokschi R., *Hat die Russische Orthodoxe Kirche nach dem politischen Umbruch auch eine Wende vollzogen?*, *Chr. Ost.*, 58(2003), nr 3–4, s. 164–176.
- Przebinda G., *Większa Europa. Papież wobec Rosji i Ukrainy*, Kraków 2001.
- Pumberger J., *Balance zwischen „Reformen und Bremsen“. Der russisch-orthodoxe Patriarch Aleksij II. wird 75 Jahre alt*, KNA-ÖKI, 2004, nr 7–8(17 II), s. 4–6.
- Radzka R., *Relacje prasy polskiej o wizycie Jana Pawła II na Ukrainie (23–27 czerwca 2001 roku)*, „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna”, 1(2005), s. 241–247.
- Reliquien des hl. Nikolaus in Moskau überreicht*, OsRomD, 2001, nr 11(16 III), s. 2.
- Roth P., *Das Moskauer Patriarchat. Erfolge – Kritik – Probleme*, KNA-ÖKI, 2003, nr 20(20 V), s. 13–14.
- Ruh U., *Taufe der Rus‘ und Perestrojka*, w: *Tausend Jahre Christliche Rus‘. Zwischen Perestrojka und Ende der Sowjetunion*, red. A. Stirnemann, G. Wilflinger, Innsbruck – Wiedeń 1993, s. 468–475 (*Pro Oriente*, t. 15).
- Sauer-Longinotti P., „*Uns schmerzt, dass wir nicht gefragt wurden*“. Interview mit Erzbischof von Jaroslaw und Rostov, Kyrill, *Chr. Ost.*, 58(2003), nr 3–4, s. 207–209.
- Schneider M., *Ansätze zu einer Integration östlicher Theologie bei Joseph Ratzinger, w: Benedikt XVI. und die Orthodoxe Kirche. Bestandsaufnahmen, Erwartungen, Perspektiven*, red. K. Nikolakopoulos, St. Ottilien 2008, s. 61–93.
- Seide G., *Geschichte der Russischen Orthodoxen Kirche im Ausland von der Gründung bis in die Gegenwart*, Wiesbaden 1983.
- Spirituelle Kraft für das ganze russische Volk*, OsRomD, 2004, nr 36(3 IX), s. 1–2.
- Staikos: Ehrlichen und respektvollen Dialog mit Katholiken führen*, KNA-ÖKI, 2004, nr 16(20 IV), s. 3.
- Stricker G., *Das Verhältnis von Staat und Kirche in Russland*, w: *Ökumenismus in Wandel*, red. J. Marte, G. Wilflinger, Innsbruck – Wiedeń 2001, s. 230–242 (*Pro Oriente*, t. 25).
- Stricker G., *Religion in Russland. Darstellung und Daten zu Geschichte und Gegenwart*, Monachium 1993.
- Suttner E.Ch., *Russland und die Orthodoxe Kirche*, *Chr. Ost.*, 51(1996), nr 3–4, s. 183–187.
- Tamcke M., *Das orthodoxe Christentum*, München 2004.
- Thon N., *Der Glaube siegt über Terror und Propaganda. Die Russische Orthodoxe Kirche im 20. Jahrhundert*, *Chr. Ost.*, nr 50(1995), nr 6, s. 300–317.
- Ukrainer bitten Papst um Anerkennung als Patriarchat*, *Chr. Ost.*, nr 47(1992), nr 5, s. 265.
- Ukrainische Bistümer wurden neugeordnet*, OsRomD, 1993, nr 28–29(16 VI), s. 3.
- Vatikan errichtet vier neuen Diözesen in der Ukraine*, *Chr. Ost.*, 48(1993), nr 5, s. 274.
- Vatikan in Moskauer Patriarchat wieder im Dialog*, KNA-ÖKI, 2003, nr 12(25 III), s. 3.

Vian G.M., *Na drodze jedności*, OsRomPol, 37(2016), nr 2, s. 3.

Vischer L., *Das Konzil als Ereignis in der ökumenischen Bewegung*, w: *Geschichte des Zweiten Vatikanischen Konzil (1959–1965)*, t. 5, red. G. Alberigo, G. Wasilowsky, Ostfildern – Leuven 2008, s. 557–618.

Wizyta Przewodniczącego Rady Najwyższej ZSRR Michaiła Gorbaczowa, OssRomPol, 10(1989), nr 12, s. 3.

Jan Paweł II ustanowił diecezje w Rosji, <https://ekai.pl/jan-pawel-ii-ustanowil-diecezje-w-rosji/>.

Papież z patriarchą moskiewskim: runie kolejny mur, http://www.radiovaticana.va/proxy/pol_RG/2016/Febraio/16_02_05.html.

Rośnie liczba osób religijnych w Rosji, <https://pch24.pl/rosnie-liczba-osob-religijnych-w-rosji--dwukrotnie-wieksza-liczba-muzulmanow,20126,i.html>.

Spotkanie Franciszek – Cyryl w komentarzach rosyjskich publicystów, <http://niedziela.pl/arttykul/20613/Spotkanie-Franciszek---Cyryl-w>.

Ukraiński Kościół Greckokatolicki, <http://niedziela.pl/arttykul/29208/Ukraiński-Kościół-Greckokatolicki>.

Zakończyła się wizyta kard. Parolina w Rosji, <https://ekai.pl/zakonczyła-sie-wizyta-kard-parolina-w-rosji/>.

Dubin B., *Massowoje prawosławie w Rossii*, <http://www.index.org.ru/journal/11/dubin.html>.

Grajewski A., *Trzeci Rzym*, <https://www.wprost.pl/75670/Trzeci-Rzym>.

Hilarion, biskup Wiednia i Austrii, *Bez tytułu patriarchy Zachodu*, http://www.przeглядpravoslawny.pl/articles.php?id_n=1164&id=8.

Malczyk J., *Aleksy II ma nadzieję na spotkanie z Benedyktem XVI*, <https://wiadomosci.wp.pl/aleksy-ii-ma-nadzieje-na-spotkanie-z-benedyktem-xvi-6037676500870273a>.

Malczyk J., *Moskwa docenia działalność Benedykta XVI*, <https://wpolityce.pl/polityka/150870-moskwa-docenia-dzialalnosc-benedykta-xvi>.

Raiter W., *Moskwa: spotkanie Cyryla I z Franciszkiem na razie raczej niemożliwe*, http://pl.radiovaticana.va/news/2016/01/27/moskwa_spotkanie_cyryla_i_z_franciszkiem_na_razie_raczej_ni/1204154.

<http://www.patriarchia.ru/db/organizations/30968/>.

http://www.opoka.org.pl/biblioteka/D/DD/rosja_administracja2001.html.